

गूढार्थसूत्रिका ७ सु च न भुंते ।
संचलद्गति एव च ॥

श्रीगणपतये नमः । कर्पुगद्गत्तथवतं केवलमीशानकीर्तिर्ब्रह्म । वेदादिदत्तरहस्यं सकर्षेण प्रस्पृशमस्मामः ॥१॥ अ-
 नुमानपरिच्छेदग्रहार्थतिलदीपिका । धीराणामुपकाराय रघुदेवेन तन्यते ॥२॥ असंगताभिधाने उन्नतप्रल-
 पितत्वं सांकाय्यादितिसंगतिप्रदर्शयन् सिध्दावधानाय प्रतिजानीते । प्रसूक्ष्णोपजीवकैरेत्यादि सादि । अत्र प्र-
 त्यक्षोपजीवकसादित्यस्य प्रसूक्ष्णप्रामिषुपजीवकसात्प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकचित्तेत्यर्थः । प्रसूक्ष्णानंतर-
 त्यस्य प्रसूक्ष्णप्रामिषु निरूपणानंतरं प्रसूक्ष्णप्रमाणनिरूपणानंतरंचेत्यर्थः । प्रसूक्ष्णपदस्य उभयत्रैव प्रयो-
 गः । अनुमानमित्यस्य तु भावस्तु यः अनुमितिः । करपालमुदा-अनुमानप्रमाणं चार्थः । एवमुपमाने-
 सत्वापि ज्ञेयं । तथाच प्रसूक्ष्णप्रामिषुपजीवकसात् । प्रसूक्ष्णप्रामिषु निरूपणानंतरं बहुवादिसंमतसादु-
 पमिति प्रागनुमितिर्निरूप्यते । प्रसूक्ष्णप्रमाणोपजीवकसात् । प्रसूक्ष्णप्रमाणनिरूपणानंतरं बहुवादिसं-
 मतसादुपमानासागर्भोऽनुमानप्रमाप्रमाणनिरूप्यत इति समुदितप्रथार्थः । अतोभयत्र संगत्य-
 प्रदर्शनिनग्रंथकारस्य न्यूनतापत्तिरिति । अत्र प्रसंगोपपत्तिहेतुतावसरस्तथा । निर्वहीद्वैककार्यत्वे-
 षोढासंगतिरिष्येते इत्यनेन परिगणितानां षड्विधसंगतीनामनंतः पानि न उपजीवकस्य न संगति-
 लमिति नासंकीर्णं । हेतुतापदस्य उपजीवकस्य पदार्थकार्यस्य कारणात्वं चेत्सार्थकसादधिकृतं तु

ग्रन्थोदितविनुसंश्लेषः । बहुवादसंमतत्वादिभ्यादिना उपमाननिरूपणानंतरमेवानुमानं कथं न निरूपितमिति
 सांकाशिरासः । बहुवादसंमतमेव प्रथमं निरूप्यत इत्यस्यैव सांगिकोत्थादिति । प्रकारान्तरतुदीधितावनुसंधे
 यः । तत्रेत्यादि । अत्र घटकृतं सम्प्रत्यर्थः । कर्तव्येनिरूपणकानुमानलक्षणाघटकाऽनुमितिरितिसमुदितग्रं
 थार्थः । तथाच विशिष्टबुद्धिप्रतिविशेषणज्ञानस्य हेतुतया घटकीभूतार्थज्ञानं विना विशिष्टार्थज्ञानसंभ
 वात् विशेषणज्ञानार्थमनुमितप्रथमं निरूपितेति तत्तत् । अत्र व्याप्तिविशिष्टं च तत्प्रक्षधर्मताज्ञानं चेति ज्ञानां
 तः कर्मधारयः । व्याप्तिविशिष्टपदं व्याप्तिप्रकारपरं । पक्षधर्मसंपक्षवृत्तिसं । तथान्यव्याप्तिप्रकारकपक्षवृ
 त्तितत्त्वविषयकज्ञानमनुमितिरित्यनुमितिलक्षणपर्यवसन्नं । पर्वतोवाहमाभित्याद्यनुमितौ व्याप्तिप्रकार
 पक्षधर्मताज्ञानात्मकबहिर्व्याप्यधूमः पर्वतोहितिज्ञानजन्यतया लक्षणसम्बन्धः । नच विशिष्टवैशिष्ट्य
 बुद्धिप्रतिविशेषणतान्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुतया बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वतइत्यादिज्ञानजन्यवहि
 व्याप्यधूमवत्पर्वतवानयदेशादिसादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोत्पत्तिश्चात्र प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिरिति वा
 च्यं । व्याप्यप्रकारकपक्षविशेषकनिर्णयत्वाच्छन्नकारणात्प्रतियोगिककार्यताश्रयीभूताभावसाव
 छन्नविषयताकलत्ररूपज्ञानस्य प्रकृतेर्विवक्षितत्वादुपदर्शितिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधदि

व्याप्तिपटकी भूताऽभावविषयकतया अनुपपत्त्यभावात् । अत्र बहिर्व्याप्यधर्मवान्पर्वत इत्यादिज्ञानजन्ये
 पतत्तज्ञानजन्यलौकिकप्रत्यक्षेणानायकस्य ज्ञानजन्ये पर्वतो बहिर्मान् इत्युपनीतभावेन च अतिव्याप्तिवार
 णाय तथा विधनिर्णयजन्यस्य अपहृत्य तथा विधनिर्णयसावच्छिन्नज्ञानकर्ता निरूपितजन्यतयानिवेशः ।
 तथा च तत्र नातिव्याप्तिः । तादृशज्ञानलौकिकप्रत्यक्षप्रतितादृशज्ञानस्य विषयस्तत्र तथा विधोपनीतभा
 वप्रतिता तथा विधज्ञानस्य बह्यादज्ञानस्यैव हेतुतया तथा विधनिर्णयस्येन तत्रैकताया अभ्यावात् ।
 नैवैव सति बहिर्व्याप्यधर्मवान्पर्वतो बहिर्मान् साधनमुपनिता बह्यातिः । तत्र व्याप्तिपटके नाभावस्य भावे
 नाभावविषयता कस्य न्यस्यैव सति पटितोपादर्शितिलक्षणविरहादिति वाच्यं । तथा विधजन्यता निरूप्य
 ताभावाविषयकद्विजन्यता अथ दस्यनुभनस्य व्याप्यज्ञातिमत्तस्य विवक्षिततया तथा विधजन्यता अ
 यपर्वतो बहिर्मान् साधनमुपनिता दशानुपिति साधकज्ञातिमादाय सर्वत्र लक्षणासम्बन्ध्यात्
 अनुभवस्य व्याप्यत्वं चात्र अनुभवनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकं अतो नानुभवस्य भावेनानुभवस्य
 व्याप्यतया तदादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः । अतएव साधनसमन्वयधिकृताभावप्रतियोगितावच्छेद
 कसाध्यकतावच्छेदकविच्छिन्नसाध्यतामात्राधिकरणरूपव्याप्तिसाधनप्रदेनाभिन्नतया ऐक्याभाव

नात्र विशेषधर्मनिष्ठवद्विरूपितव्याप्तिरेव निवेशनीयः। पर्वतत्वादिना पक्षोऽपि निवेशनीयः। सर्वसाधारण-
 क्षयस्यैव भावात्। तथाच पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषता निरूपितवद्विरूपधर्मत्वावच्छिन्नप्रकारताभिप्रेय-
 सावच्छिन्नकारणता निरूपिता भावत्वावच्छिन्नविषयकस्य शून्यवृत्तिकार्यता श्रयज्ञानसमनुमितिस्तु मितिस-
 मितिलक्षणं पर्यवसन्नं। एवं च घटानुमितौ विद्याप्तिरित्यपि परास्तं। जातिघटितलक्षणकरणेनोपदेशितिर-
 त्या सर्वज्ञानुमितिसंज्ञातिमादाय लक्षणमादायैतदक्षणागमनसंभवादिति। नचैवं सति अनुमितिलक्षणमेवानु-
 मितिलक्षणमस्ति किं मितिरांशनिवेशनेनेति वाच्यं। अनुमितिलक्षणं च रूपेण जातिरेव निवेशनप्रकृतयथा निवेशनेन
 वैयर्थ्याभावादिति। नचैवं सत्यपि धर्मापादकवत्त्वापाद्यैकपर्वतो बहिर्मानस्यादित्यापात्तोऽतिव्याप्तिः। अ-
 पत्तौ अपाद्यव्याप्यापादकवत्ता ज्ञानस्य हेतुता यादृशा भवति पत्तौ बहिर्वाप्यधर्मवान् पर्वत इति ज्ञानजन्यत्वेन
 निरुक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वादिति वाच्यं। आपत्तेर्मानसज्ञानविशेषतया तत्र व्याप्यादिमानसंभवेनाभाव-
 सावच्छिन्नविषयतावच्छिन्नस्य तदुपलक्षणस्य तत्रासत्वेनातिव्याप्तिविरहादित्यलवहतरजलमनेन।
 तत्तुरणमिति। निरुक्तानुमितिकरणमित्यर्थः। अनुमानमिति। अनुमानपदवाच्यमित्यर्थः। अतो न ल-
 क्षणलक्ष्यतावच्छेदयोरभेदापत्तिः। अनुमानस्य लक्षणस्वरूपमाह। तच्चेति। चत्सु चेत्येति यावानुमानस्य

रूपं हि सत्यं । लिंगपरामर्शो लिंगविशेषकव्याप्तिज्ञानं यथा श्रुते व्याप्यप्रकारकपक्षविशेषकज्ञानात्मकरूपपरा
 मस्य व्यापारतया व्यापारवत्कारणरूपकरणस्य भावेनानुमितिकरणस्य भावादनुमानस्वरूपत्वानुपपत्तेर्भावस्य
 ते इति । परामर्शस्यैव क्षयत्वं इत्यर्थः । एतेन ज्ञायमानात्वेन गणनायादिमतेनित्यं लिंगस्याप्यनुमानतया अनुमा
 नस्यावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकताया अभ्यावेन तस्या आनंत्याभिधाननियामकत्वात्तु प्रत्यक्षोपजीवकत्वा
 दिस्यादिप्रत्ययेन तथोक्ती रीत्याशङ्कानिरस्तोति । अनुमानस्य लक्षणां अनुमानस्वरूपं च उक्तप्रसंगात् । तत्राप्रमाण्य
 व्यवस्थापयितुं प्रथमं चार्किकमतमुद्धापयति । अथेत्यादि । अनुमानं धूमादिविशेषकज्ञानं एतेनानुमिति
 करणत्वरूपानुमानस्य पक्षतावच्छेदकत्वे परमते आश्रयासिद्धिरिति परास्तं । धूमादिज्ञानस्य प्रकृते पक्षता
 वच्छेदकत्वात् । न प्रमाणं । प्रमितिकरणभित्तं । अत्र प्रमाणात्तावच्छेदकरूपं न्यसादिति हेतुः श्रणीयः । नन्यत्र
 हेतुरसिद्धः । प्रमाणात्तावच्छेदकव्याप्तिप्रकारकधूमादिविशेषकनिर्णयस्य धूमादिविशेषकव्याप्तिज्ञाने
 सत्त्वादित्यत आह । अयोग्योपाधिनाभिसादि । योग्यानुपलब्धा । यद्ययं हेतुर्योग्योपाधिमानस्य तदा यो
 ग्योपाधिमतया उपलभ्यते सापत्तिविषयो भूतयोग्योपाद्युपलब्धाभावेन । प्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गिजितो
 पत्तं प्रमाणप्रतियोगिकाभावस्य योग्यानुपलब्धिपदार्थत्वादत्र तथोक्तिरिति ध्येयं । व्यभिचारसंशयात् ।

सर्वत्र व्यवप्रिचारसंशयसंभवाद्वाप्यसंशयस्य वाप्यसंशयस्य वाप्यसंशयविधया व्यवप्रिचारसंशयहेतुत्वादि
 निभावः। ननु पापिसंशया व्यवप्रिचारसंशयानसंभवतितत्प्रतिबन्धकीभूतसाध्यसाधनसहचारज्ञानस्यसंशया
 दित्यत आह। शतशः सहचारिनयोपस्थादि। शतशः सहचारिणोः पार्थिवचलोहलेख्यसुयोहुरेकेव्यभिचारि
 ज्ञानस्योदित्यर्थः। तथा व्यवप्रिचाराज्ञानानुपपत्त्या निरुक्तसहचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वं न संभवतीति भावः। न
 नु अनुमानप्रमापानगीकारे धर्मादिज्ञानानंतरवहिज्ञानासंभवेन तदुत्तरपर्वतो वहिमानिति साध्ययोगात्तत्र व्यव
 वहारानुपपत्तिः। व्यवहारप्रतिव्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वादित्यत आह। लोके इत्यादि। लोके इत्यस्य व्यवहारर
 स्यत्रान्वयः। च स्वर्थे। त्रिधात धर्मज्ञानानंतरत्वे कवहिव्यवहारस्त्वित्यर्थः। संभवनामात्रादिति। धर्मधर्म्य
 संसर्गाग्रहविशिष्टपर्वतज्ञानकालिनवहिज्ञानादित्यर्थः। प्रकृतेव ह्येव स्मरणात्मकतादृशज्ञानस्यैव संभ
 वनापदार्थत्वादिति। मात्रपदेनात्र ज्ञानानंतरव्यवहृदः। मनुचावीकमतेन ह्यादिद्विविधः। पारमार्थिकोऽपा
 रमार्थिकश्च। तत्र पारमार्थिकवहितिर्विकल्पकज्ञानविषयः। अपारमार्थिकवहितिः सविकल्पकज्ञाने
 विषयः। तस्य पारमार्थिकवहितिर्विषयकत्वे तत्र वहितिज्ञानानुपपत्तिः। तत्र ते वहिःसादेव हि भेदादिरूपा
 दत द्यावृत्त्यात्मकरूपस्याभावतया तन्मतसिद्धाकी कात्मकस्य पारमार्थिकवहिन्या दोसंबंधाभावत्वात्।
 सदसतो संबंधानगीकारात्। एवं च उपरमिति स्मरणादन्त्यादिव्यवहारागीकारे तो ह्येव व्यवहारजनकज्ञा

ने सर्वसिद्धस्य प्रामाण्यानुभवस्यानुपपत्तिः। स्मरणात्मकज्ञानदेः सप्रकारतया अतीव विषये प्रामाण्या
 भव्यात्। तन्मते अतीव विषयकज्ञानस्य अमलानयमादिसत्त आह। संवादेन ह्यदि। संवादेन निर्विक
 मुक्तकसविकल्पकविषयकरूपसंवादात्मकदोषेण प्रामाणिमात्। तथा विधव्यवहारजनकवाहृज्ञानि प्रा
 माण्यममात्। तथा च तत्र भ्रमात्मकज्ञाने नैव तादृशानुभवस्य निर्वहति भावः। उपसंहार इति। अन
 यादिना अनुमानस्या प्रामाण्येति दधीन शक्तिग्रहप्रयोज्योपमिति शब्दज्ञानजनकयोः प्रमानशब्द
 योः युक्तराम प्रामाण्यप्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणा मिसुर्थः। नन्वात्रोपक्रमोपसंहारविरोधः। अनुमानसा
 वाछिन्ने अप्रामाण्यसाधनस्योपक्रान्तियानि द्रष्टव्याणि न पुनस्तस्योपसंहारणीयस्यौचित्यात्। उपक्रमोप
 संहारयोः समानप्रकारकनियमादिति चेन्न। यतो नाप्रत्यक्षं प्रमाणा मिति अनुमानन प्रमाणा मिस्य
 नोपसंहारः। अपि चिदमपि प्रतिज्ञांतरमिति। अथवानाप्रत्यक्षं प्रमाणा मिकुपसंहारानुरोधेन अ
 नुमानन प्रमाणा मिकुपक्रमोपसंहारप्रत्यक्षं प्रमाणा मिस्येत सूरतया व्याख्येयः। अनुमानशब्दस्य
 प्रत्यक्षात् अनुयतमनि प्रमाणा मिति व्युत्पत्त्या तथैव विप्रार्थसंभवादिति ननु अनुमानस्या प्रामाण्य
 प्रमाणा तावच्छेदकरूपं न्यचक्षुता साधयते उक्तं अनुमानन प्रमाणा मिति शब्देन वा तत्राद्ये आह। अ

प्राणमिति साधर्म्यस्यादि। अप्राण्यसाधर्म्येणाप्रमाणात्तावच्छेदकसमूहस्य नोत्पत्तेरिति यावत्। यथाशक्तेचक्षु
 रदौ व्यभिचारात्। दृष्टसाधर्म्यस्य ज्ञायमानप्राप्ताप्यसाधर्म्यस्य ज्ञायमानेप्रमाणतावच्छेदकसमूहस्य नोत्पत्ते
 रिति यावत्। अनुमानज्ञात्। अनुमानप्रमाणज्ञादिदंतु ज्ञायमानहेतोरनुमानसंभगीकुर्वतोप्राचार्याणां
 मतमवलोक्योक्तं। चिन्तामाणाकारमतेतु तथाविधहेतुज्ञानमेवानुमानप्रमाणाभिप्रेतव्यं। अत्रेति अहिं
 पुनर्द्वयस्य स्यादि। एतद्वयस्य अनुमानं न प्रामाण्याभिप्रेतव्यं। संहिं ग्राहिप्यज्ञानान्यतोप्राप्तिं अ
 नुमानप्रमाणनिवेतिमदेहविशिष्टपुरुषं प्रति अनुमानप्रमाणाभिप्रेतव्यं। अप्राप्ताप्यविपर्ययप्रामाण्यप्रकारक
 ज्ञानविशिष्टप्रतिपक्षस्यार्थः। अत्रैव ज्ञात्। तादृशपुरुषेयात् तथाविधसंदेहनाशतथाविधविपर्ययनाशयोः प्रयो
 जकत्वेन तदुभयप्रयोजनवत्तात्। नयोः। तथाविधसंदेहे तथाविपर्ययज्ञानयोः। अप्रसक्षल्लोदेः तादृशप्रयो
 गकर्तुरप्रसक्षल्लादियं भावः। अनुमानस्थाप्राप्ताप्येतथाविधशब्दोऽस्मात्तेरेव न संभवति। तथाहि परकीय
 स्य तथाविधसंदेहो विपर्ययज्ञानान्यतरस्य तादृशप्रयोगस्य कर्तुः प्रसक्ष्यसंभवेनाज्ञाततयातिज्ञाननाश
 रूपफलज्ञानासंभवः। अभावबुद्धिप्रतिप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुज्ञात्। तथाचेष्टसाधनताज्ञानाभावेन
 तत्साधनज्ञानस्याप्यसंभवात्। तादृशज्ञीशब्दानुकूलकठोलाद्याभिधाने प्रकृत्यभावइति तादृशशब्दा
 नुकूलकठोलाद्याभिधानाभावात्। जनकाभावेन तादृशशब्दपुनरसंभवति। कुतस्तस्मादनुमाने

अप्राप्ताप्यंसाधनीयमिति। ननु तथा विधेष्टप्रतियोगिपरकीयसंज्ञायादेर्ज्ञानिनिरुक्तसंभावनात्मकमेव
 तत्र भाविष्यतीति नोक्तानुपपत्तिरित्यतो दोषांतरमाह। एतद्वाक्यस्य स्यादि अनुमानेन प्रमाणाभितिवक्तव्यस्य
 प्रामाण्ये अप्रामाण्ये च प्रसुक्ष्मापेति रित्तस्याप्रामाण्यव्याघातादित्यर्थः। एतद्वाक्यप्रामाण्यसाक्षादेव प्र
 सुक्ष्मातिरिक्तस्येतद्वाक्यस्य प्रामाण्यप्रागत्। अप्रामाण्ये च भ्रमजनकलक्षणाप्रामाण्यघटकीभूतभयमस्य
 स्वविषयवाधाधीनतया अनुमानेऽप्रामाण्याभाविरुसन्नभाविषयविषयकाधस्यावस्याभ्युपेयतथा प्रस
 क्षातिरित्तस्याऽनुमानस्य प्रामाण्यं दृष्ट्यारिहरमिति भावः। ननु मानेन प्रमाणाभितिवक्तव्यस्य प्रामाण्ये
 पदवृत्तिरीत्याऽनुमानस्य प्रामाण्यभावस्य कश्चिदुक्तमशुद्धं। यतो भ्रमजनकलक्षणाप्रामाण्यं न वदामः।
 अपितु प्रमाकरणस्यैव तिरैकमेवेति नानुपपत्तिरतो दोषांतरमाह। अपि चेति। प्रसुक्ष्मस्य। प्रसुक्ष्मात्
 कज्ञानस्येत्यर्थः। अप्रामाण्यापत्तेः। प्रामाण्यासिद्धिप्रसंगात्। तस्यानुमेयत्वात्। तस्याप्रामाण्यस्य अ
 नुमानप्रामाण्येणान्यत्वात्। तथा चानुमानाप्रामाण्ये प्रसुक्ष्माप्रामाण्यासिद्ध्या प्रसुक्ष्मापि प्रमाणं
 न स्यादिति भावः। ननु प्रसुक्ष्मात्मकज्ञानस्य प्रामाण्यस्यैवैव गृह्यत इति अनुमानाप्रामाण्येन प्रसुक्ष्म
 प्रामाण्यासिद्धिप्रसंगः। तस्याप्रामाण्ये प्रसुक्ष्मस्यैव प्रमाणात्तादत आह। स्वत इति। प्रामाण्यगृह्यत इति

अस्य श्रुतिप्रामाण्यस्यैवैव गृहे इत्यर्थः । निश्चिते संशयायोगादिति भावः । वस्तुनस्त्वावाह्याप्यधूम
 वान्पर्वतज्ञानान्तरोसन्निवाहृत्तानेतदुत्तरं भाविनाहमनुमिनोप्रीत्यनुभवानुमितिसंरूपज्ञातिविशेष
 वस्य कृतपातिदवाहन् प्रतिव्याप्तिज्ञानस्य करणत्वं सर्वस्ववैयर्थ्यं । अन्यथाज्ञानमात्रस्यासाधारणकारण
 जन्यत्वा अनुपपत्तेः । तथाच व्याप्तिज्ञानैव न स्यानुमानप्रमाणासम्भावस्य कतिमिति । अधिकं अनुमितिमानस
 विचारः अनुसंधेयः । ननु व्याप्तिनिर्णये सुनुमानप्रामाण्यं संपश्यन् न संभवति सर्वत्रोत्तरीयाव्यभिचा
 रसंशयेन तत्प्रतिबंधादन्त आह । व्याप्तिर्गोपायश्चेति । वक्ष्यते । व्याप्तिनिरूपणानन्तरं प्रतिपादयि
 ष्यते । व्याप्तेर्दुर्वचिरेव श्वप्रसीसात्तद्गोपायस्यापि दुर्वचलमित्याशंकां परिहृत्तुं प्रथमं व्याप्तिनिरूपयि
 तुमाह । न्यनन्दीत्यादि । अनुमितिहेतूस्मादि व्याप्तिजनः अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञाने व्याप्तिनिश्चय इति
 यावत् । तेष्वेवानुमानप्रमाणत्वेन प्रकृते उपस्थितत्वात् । अत्राविषयत्वं संप्रत्यर्थः । संगतिश्चात्रानुमितिल
 क्षणेन सह प्रकृतघटकसंज्ञोद्भात इति । तद्विज्ञेति । हि यस्मात्तदव्यभिचरितत्वेनेति सर्वस्मिन्नलक्षणे संबध्य
 ते । तथाच यस्मादव्यभिचरितत्वं साध्याभाववददृष्टित्वमित्यादिरूपं केवलान्वयिन्यभावात् । अतोऽव
 ऽभिचरितस्य दुर्वचतया न व्याप्तिरूपमित्यन्ययो बोध्यः । अतो नात्र नकारद्वयवैयर्थ्यमिति । साध्याभा

त.

वदवदतिप्रसुत्रअवयवीभावगर्भविवीहः। तथाह। वृत्तभावोदतिः साध्याभाववतिअवतिर्यस्यसाध्या
 भाववदतिः तस्यभावः साध्याभाववदतिः। वृत्तमानधूमादिसोदोसाध्याभाववतिजनलहृदेहेनोखंतेया
 लक्षणसमन्वयः। धूमवान्वेहिरस्योदोधूमाभाववतिः प्रयोगोलेकवहेवृत्तितयानातिव्याप्तिः। नचधूमा
 भाववतिप्रयोगोलेकवहेवृत्तिलेभपिधूमाभावतिजनलहृदेतस्यावृत्तितयाअतिव्याप्तिदुस्तत्त्वरेतिवाच्यं। सा
 ध्याभाववदतिप्रसुत्रसाध्याभाववदतिप्रसुत्रविच्छिन्नसामान्याभावस्यविवक्षणात्। वृत्तिसहेतुता
 वच्छेदकसंबंधेनग्राह्यः। अतोवृत्तमानधूमादिसोदोवन्त्यभाववतिजनलहृदेकालिकसंबंधेनधूमस्पष्टता
 वपिनक्षतिः। साध्याभावः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकुर्वन्त्यभावादिकमादाय
 ग्रहः। अतोवृत्तमानधूमादिसोदोसमवायादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकुर्वन्त्यभावादिकमादाय
 दोषः। साध्याभाववत्तदैशिकविशेषणतासंबंधेनबोध्यं। एवंचकालिकसंबंधेनवन्त्याधभाववतिपर्व
 तादोधूमोदोदतावपिनक्षतिः। नचैवंसातिघट्याभाववान्। पटसादिसादिसादाव्याप्तिः। अत्रघ
 ट्याभावाभाजलेस्पष्टसाभावीयस्यैशिकविशेषणताविशेषणसंबंधेनाधिकरणतायाअप्रस
 द्वेतिवाच्यं। अभावभावस्यातिरिक्तसांगीकात्। साध्याभाववतायासाध्यवताग्रहविरोधितानि

राम
॥६॥

यामकसंलंघनेनाविवक्षणाद्वा। अतएव कालकसंबंधावाच्छन्नप्रतियोगिकाभावाभाववान्नास्माद
स्योदोनातिव्याप्तिः। अन्यथा तथाविधसाध्याभावस्याकारणभावस्याधिकरणे आभादो आ आसिभु
स्पष्टतरेनाव्याप्तेः। नचेवस्यपि सत्तावन्। ज्ञातेरित्यादाविव्याप्तिः। साध्याभाववति सामान्यादो हेतु
तावच्छेदकसंबंधेन दत्तेरप्रतिद्वोरिति वाच्यं। स्वाधिकरणद्वितिसाध्याभाववच्छेदप्रसुप्तविवक्षणात्
स्वपदमत्र हेतुपरं। अतएव न वद्विमान्गगनादित्यादौ प्रतिव्याप्तिरिति ध्येयं। नन्वेवमपि कपिसंयोगी
एतद्वक्षसादित्यादाविव्याप्तिः। कपिसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तितया हेतुलधिकरणे स्यादित्यतोऽधि
करणाभेदेनाव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावभेदवादिभित्तलक्षणमाह। साध्यवद्विज्ञेति। अत्र सा
ध्यवद्विज्ञे साध्याभाव इति सप्तमीतत्पुनराश्रयणा साध्यवद्विज्ञेति साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति
वाक्यार्थः। नहि साध्यसादित्यादौ वद्विमान्नेव तत्तयो वद्विभावस्तद्वृत्तजलहृदोदो धूमस्फावतीमानयेन
लक्षणसमन्वयः। कपिसंयोगीयेतद्वृक्षादित्यादौ कपिसंयोगवा। द्विज्ञे गुणादौ येः वर्तने येः। कपि
संयोगाभावस्तद्वृत्तगुणादिरेव तल्लक्षणकर्तृमते अधिकरणाभेदेनाव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभाव
भेदात्तथाचेतद्वृक्षस्योदस्तद्वृत्तितया लक्षणसमन्वयः। अत्र साध्याभावानुपादाने वद्विमान्ध्रमा

दिस्योदोवह्निमदिन्नजलरूदृतिघट्टाभावाधिकरणेपर्वतोदोधुमादेवततथावह्निमान्धुमादिसादावसं
भवस्यादुध्यारिहृत्य। अतएव न साध्यानिवेशस्यापि वेद्यर्थः। नचाधिकरणभेदेनाभावभेदोदिमते
रूदादियतघट्ट्यायेभावस्यापि पर्वतरतिघट्ट्यायभावादिन्नतथानोपदेशीति। सा साध्याभावादिवि
शेषणव्यावृत्तिर्भवति वाच्यं। एतलक्षणाकर्तृभेदे व्याप्यवृत्तिसाव्याप्यवृत्तिसादिरुपविता द्वधर्माध्यासे
नाव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावस्येव अधिकरणभेदेन भेदाभ्यपगमादन्यसर्वपूर्ववादीति। ननु अत्र
घट्टलघटाकारासंयोगान्तराभाववान्गगनत्वादिस्यादो-अव्याप्तिः। तथाविधसाध्यवद्भिन्नेघट्टवर्त
नेयः साध्याभोघटाकारासंयोगात्तद्वितीत्याकाशगगनस्यवृत्तः। नचायमसद्वैतरेवति वाच्यं।
घटानधिकरणोदशावच्छेदेन गगने घटाकारासंयोगाभावस्य विद्यमानतया तत्राविधोन्यतराभावस
त्त्वादिति चेन्न। अभावाभावस्यातिरिक्त्येनैव तदोषाभावोत्त। तथाहि तथाविधान्यतराभावाभा
वस्य तथाविधान्यतराभाववति विद्यमानतया अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकत्वेनाधिकरणभेदेन भेदा
नयाचतथाविधसाध्यवद्भिन्नेघट्टवर्तितयः। तद्वैत्यान्यतराभावाभावस्तत्पगने असत्त्वेन तत्र नाव्या
प्तिरिति। त्वाप्रवाहक्षणात्तरमाह। साध्यवत्प्रातियोगिकान्योन्याभावेत्यादि। यत्तु अधिकरणभेदे

मत्राभावदेमानाभावान्पिसंयोगीपुनर्दृष्ट्यादित्यादावव्याप्तिः। (कपिसंयोगवाद्भिन्नगुणोदोवर्तितैः क
पिसंयोगाभावस्तस्येतद्दृष्ट्यापि विद्यमानत्वादित्युक्तालक्षणांतरमाह। साध्यवस्तुतियोगियोगिकस्यादी
ति। तदसत्। एतल्लक्षणापितत्राव्याप्तिसंज्ञात्तदत्रावेतारणीकाया असंगतमिति। नचेतल्लक्षणेनाना
धिकरणकसाध्यवस्तुतौवहिमाधूमादित्यादावव्याप्तिः। धन्यादिपर्वतप्रतियोगिकभेदवतिमहानसादो
धूमादौ विद्यमानत्वादित्युक्तालक्षणांतरमाह। १। नैवेत्यादि। नहिमानधूमादौ सकलसाध्याभाववति
जलद्विदोदोवर्तितैयोधूमाभावस्तत्रातियोगस्य धूमिसंज्ञाल्लक्षणसमन्वयः। नचात्र धूमवान्वेहोस्त्या
दावव्याप्तिः। सकलधूमाभाववतिजलद्विदोवर्तितैर्विबन्धभावस्तत्रातियोगिचस्पवहोसत्यादितिवाच्यं।
साकल्यस्यसाध्यभाववस्तुपि विरोधणीयत्वात्। तथाचनतत्रातिव्याप्तिः। सकलसाध्याभाववति
सकलान्तपातीनिअयोगालकेवत्युभावस्यावृत्तिरित्यतत्रलक्षणगगनासंभवत्। नचेवस्तुपि
वहिमाधूमादिदित्यादावव्याप्तिः। सकलसाध्याभाववप्रतियोगिकघटवन्धभावाभाववत्सक
लान्तपातिनिपूर्वतादौ धूमाभावासत्यादितिवाच्यं। सकलसाध्याभावपदेनसाध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यविवक्षणात्। नचेवसतिकपिसंयोगीपुनर्दृष्ट्यादित्यादौ अ

व्याप्तिरिति कथं। साध्याभावे प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणस्य विशेषणत्वं। प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणस्य मात्र प्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वं। न चासिद्धान्तलक्षणोक्तरीत्या प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणविकल्पापत्तिः।
 घटस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिसाध्यनिष्ठतादृशप्रतियोगिताभावावस्थसाध्याभा-
 वात्तेन विवक्षणात्। अत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्वेक्षान्न गुणकमन्यत्वं विशिष्टसत्तावान्जाते
 सित्यादानेति व्याप्तिः। अत्र नित्यं प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणवैशिष्ट्यमसाध्याभावे निवेक्षणीयं। अन्यथा
 गुणादिकर्मतर्भावा निरुक्तप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणसंयोगाभावस्य दृष्टौ सत्तेन कपिसंयोगीयत्वं न ह
 क्षत्वादित्यादावव्याप्तिः। तत्रैव संयोगपघटः कपिसंयोगादित्यादावव्याप्तिः। घटत्वादववतिरुक्तोदो कपि
 संयोगाभावस्य विद्यमानत्वादिति वाच्यं। हेतुभावेऽपि प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणमनिवेक्ष्यम्। अत्र प्रति-
 तियोगिवैयर्थ्याधिकरणपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वं। अतो न इदं गुणकमन्यत्वे सति स
 तादित्यादावव्याप्तिः। न चासिद्धान्तलक्षणरीत्या प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणविकल्पापत्तिः। ह्यधिकरणा
 त्रमात्रहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यं। अतो वहिमान् धर्मादित्यादौ सकलसाध्याभाववतिर्जलहेतौ
 संबन्धसामान्येन यद्रूपीनाधिकरणतद्वृत्तित्वविशिष्टधर्माभावस्यासत्त्वेऽपि न क्षतिः एतेन इदं सत्तादित्या

दौद्रव्यत्वाभाववद्वतिगुणकर्मन्यत्वाविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिकस्यसत्तायांसत्त्वेनातिव्याप्तिरिति हे
तुतावच्छेदकावाचिन्नप्रतियोगितायां निवेशनीयमिति पास्ते । तत्राविशिष्टसत्ताभावस्य सत्ताचरुपहेतुता
वच्छेदकावाचिन्नानधिकरणवृत्तितरुपनिमित्तप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्याविशिष्टद्रव्यत्वाभावसकलतासा
त्तिनिगुणादावसत्त्वेन लक्षणाघटयत्तयात्तमादायातिव्याप्तिरसंभवादिति । इतोपिलपुलक्षणांतरमाह ।
साध्यवदन्येति । यत्तु । अत्रनिर्धर्मस्य व्याप्यवृत्तिर्विहित्यादित्यादावव्याप्तिः । तथाविधसाध्याभाववति
पर्वतादौ वन्यभावस्य रूपहेतुभावस्यैकस्यापि बहुरसत्त्वादत्तसाध्यवदन्यत्ववतारणीकां प्रयच्छेति । तदशु
द्धं । तत्र वन्यभावरूपहेतोरन्योन्याभावमादौर्बलक्षणागमनसंभवात् । सकलसाध्याभाववद्वत्यभा
वेऽत्र अत्यंतान्योन्याभावसाधारणाभावरूपेण वा भावनिराणादिति । अत्र साध्यवदन्यत्वेन सा
ध्यवत्त्वावाचिन्नप्रतियोगिताकमेव बोधयते । अन्यादिपदसमभिव्याहारस्थले अन्ययितावच्छेदकावाचि
न्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववतो बोधनियमात्तथैव अन्यादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्य तत्र हेतुत्वा
कल्पनात् । अन्यथा अन्यत्र प्रतिप्रतियोगिकान्योन्याभाववन्मात्रिको धेनीतो घटो यदादन्य इति वाक्य
स्य योग्यतापत्तेः । एवं च साध्यवत्त्वावाचिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावनवद्वतिलव्याप्तिरिति प्रवृत्तिलक्ष

णवाक्यार्थः । अतो न व हिमनि धूमादित्योदौ प्रहानसीयधूमे वा हिमनि धेदमादाया व्याप्तिः । नचेवं सत्प्राप्य
 तत्रा व्याप्तिः । प्रहानसीयव हिमस्यावच्छिन्नप्रतियोगिता कर्मदस्योपि साध्यवत्त्वावाच्छिन्नप्रतियोगिता कर्म
 दत्तया लक्षणा पटवत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यतविच्छेदकनिष्ठानवच्छेदकतानिरूपितसाध्यनिष्ठावच्छेदकतानिरू
 पितप्रतियोगिता कान्वेन्याभावे स्पेव प्रकृते लक्षणानिवेशादिति । लक्षणापञ्चकमेव दूषयति । केवलान्व
 यिन्यभावादिति । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्योदौ वाच्यरूपसाध्याभावाद्यप्रसिध्या अव्याप्तिश्चेत्तस्यार्थः । प्रका
 रान्तरेण व्याप्तिलक्षणाभावात्कस्य दूषयति । नापीति । साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणस्य मात्रेन सा
 ध्याधिकरणवृत्तित्वा न अधिकरणत्वं । इदं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । अपितु असमानाधिकरण्यानधिक
 रणस्य मात्रेन साध्याधिकरणवृत्तित्वा न अधिकरणत्वं पदस्य साध्यानिष्ठाधेयत्वा निरूपकाधिकरणवृत्ति
 चेत्ता लक्षणा कृतया साध्यानिष्ठाधेयत्वा निरूपकगधिकरणवृत्तित्वा भाववत्प्रतीतिः । द्वितीयाधिकरणस्य
 त्रैव्यप्येनानुपादानाद्यदियवृत्तिसमजरेतुतावच्छेदकसंबधो नाविरयानिवेशनीयम् । अन्यथा कालिकादि
 संबधमादाय व हिमाधूमादित्योदौ दोषापत्तेः । तत्राच सतावान् इव सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः । सत्ताभाववति
 सामान्योदोसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति विभाव्यते । तदा स्वरूपसंबधावाच्छिन्नतथाविधवृत्तिसाभावि

राम

॥०॥

विशिष्टायाः विशिष्टायादितुतावेदकसंबंधावाच्छ्रुताधिकरणतायातनिरूपकतावेदकयत्नमेवतलंबोध्यं
लक्षणांतरमाह। साध्यवैयर्थ्याधिकरणेसादि। अत्रसाध्याधिकरणवृत्तिरुपर्यः। द्वितीयाधिकरणास्यवैयर्थ्यं
नानिवेशात्। नचसाध्यवद्व्यावृत्तिलभिस्यनेनपोनरुतस्यापतिरितिवाच्ये। अत्रतथाविधवृत्तिभिन्नलोप्य
निवेशेनवृत्तिसास्यतायाविधितर्येकिंनलक्षणेनपुनरुक्तेरभावादिनाएतल्लक्षणद्वयमेकोत्पन्नमयदूषय
ति। तद्युभयमपीति। साध्याधिकरणानधिकरणमित्यस्यसाध्यानिष्ठाधेयत्वाभिरूपकाधिकरणानिरूपकं
तद्वृत्तिसाध्याविशिष्टहेतुतावेदकसंबंधावाच्छ्रुताधिकरणताभिरूपकतावेदकहेतुतावेदकचसाध्यानि
धिकरणवृत्तिभिन्नलंबार्थः। प्रकृतेतथैवतासुर्यकल्पनादिति। तच्चेति। तादृशलक्षणद्वयमेवपुर्थः। तत्रेति।
केवलान्यपिसाध्यकहेताविसुर्थः। साध्यानिष्ठाधेयत्वाभिरूपकालावच्छिन्नाप्रसिद्धासाध्याधिकरणस्यैव
भिन्नभेदप्रसिद्धावितिशेषः। नाताव्यक्तसाध्यकेचाव्याप्तिमाह। यत्किंचिदित्यादि। यत्किंचितसाध्या
निष्ठाधेयत्वाभिरूपकाधिकरणेयत्किंचितसाध्याधिकरणेचपर्वतोदोपवर्तमानेधूमेअप्रसिद्धमित्यर्थः।
तथाचसाध्यानिष्ठाधेयत्वाभिरूपकाप्रसिद्धासाध्यानिधिकरणप्रसिद्धाकेवलान्यपिसाध्यकहेतौवहि
साध्यकधूमादिहेतौचतादृशलक्षणद्वयमव्याप्तिरितिभावः। अप्रसिद्धमित्यस्यपूर्वत्तिकेवलान्यपिसा
ध्यकहेताविसुत्रादिअन्ययोबोधशक्तिः। साध्याभाववदवृत्तिलभित्वाप्तिलक्षणेकेवलान्यपिसाध्यक

हेतावव्याप्तिमुद्धृतमाशङ्कते। अथेति। समवायितया वाच्यत्वाभावो घट्टेवेत्यादि। एवकारोप्यर्थे। तथाच सम
वायितया वाच्यत्वाभावो घटेऽपि प्रसिद्ध इत्यर्थः। समवायिरेन वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरिति सिद्धं व्यधिकरणधर्मा
वाचिन्नप्रतियोगिता केवाच्यत्वाभावकेवलान्वयिनमादाय तत्र लक्षणसमन्वयशक्तिभावः। वाच्यत्वं तु अस्मा
उदादयमर्थो बोध्यव्यतिरिक्त्येव विषयत्वं। अतिरिक्तरात्रिबिंशोवाच्यतानुपपत्तिरिति धर्मः। अथ
साध्याभाववदवृत्तिमिच्छन् साध्यतविच्छेदकावाचिन्नप्रतियोगिताकाभावोक्त्यर्थे निवेदनीयः। अन्यथा च
हिमान्ध्रमादिस्योदौ महानसीयवन्त्याद्यभावमादायाव्याप्तिः। तथान्वेदवाच्यं ते यस्यादिस्योदौ कथं समवायि
सुवाचिन्नवाच्यत्वं निष्ठप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणसमन्वयः। तादृशाभावस्य वाच्यत्वं तु स
ध्यतविच्छेदकावाचिन्नवाच्यत्वं निष्ठप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणसमन्वयः। तादृशाभावस्य वा
च्यत्वं तु ससाध्यतविच्छेदकावाचिन्नप्रतियोगिताकाभिनन्तनलक्षणाघटकत्वादिति। अत्र केचित्। साध्या
भाववदवृत्तिमिति लक्षणासाध्यप्रतियोगिकाभाव एव लक्षणे निविष्ट इति ध्रुवप्रमाणं संकते। अथेत्या
हुः। वस्तुतस्तु। तत्र महानसीयवन्त्यादिव मादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यतविच्छेदकावाचिन्नप्रतियोगि
ताकाभावो न निवेदयते केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रसंगात्। अपितु साध्यतविच्छेदकावाचिन्नाधिकरणद्व
नित्यव्यधिकरण

तत्सर्वधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताकसोभयाभावविशिष्टसाध्याभावएवनिवेद्यतेतथाचनाया
प्तिः। उपदक्षितभावादायलक्षणगमनसंभवादिसाभिप्रायेणशङ्कते। अथस्यादित्येवमोनोरमं। न
तुतथापितत्रकेवलान्वयिसाध्यकव्याप्तिदुष्यरहेत्तथाविषयधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताका
भाववतिघटोदोहेतोर्बहोरितिचिन्तयामेतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिसर्वधिकरणधर्मा
नवाच्छिन्नप्रतियोगिताकसोभयाभावविशिष्टाऽभावाः प्रत्येकतत्संज्ञातीयायेतत्साध्याभाववद्वृत्ति
त्याभावास्तद्धर्तेत्यस्यैवप्रकृतेव्याप्तिलक्षणत्वेनबिबक्षितत्वात्। सान्नात्यं चात्रसमानासमानाधिकर
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्तररूपेणबोध्यं। तथाचतत्रनाव्याप्तिः। तादृश्याधिकरणधर्माव
च्छिन्नसाध्याभावसंज्ञातीयव्यधिकरणधर्मविच्छिन्नवृत्तिसाभावमादायेवतत्तलक्षणगमनसंभवा
दिति। नचैवमित्यादि। पुनंचतत्रव्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिकसाध्याभावमादायसाध्याभा
वप्रासिद्ध्यंगीकारेघटपुनघटमंतभविष्यापिब्याभिचारः। साध्याभाववृद्धितिरुपव्यभिचारसंच। तथा
चकेवलान्वयिसाध्यकहेतोर्व्याभिचारित्वेनलक्षणसंगमनार्थउपदक्षितप्रकारावलंबननिरर्थकमे
वेतिभावः। नचैवमित्याशंकांनिराकरोति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि। तादृशः साध्यतावच्छे

दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। तर्हीति। साध्यतावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्विचयस्य
 व्यभिचारपदार्थस्य इत्यर्थः। तादृशसाध्याभावोति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्युर्थः। अव्यभि
 चारित्वस्यैव व्याप्तिपदार्थस्योत्पत्तिभावः। अप्राप्तिरिति। केवलान्वयिनि साध्यके तादृशसाध्याभावा
 प्राप्तिश्चातोत्पत्तिरिति। तथान्वयकेवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिर्दुरुद्वैवेतिभावः। नच
 व्यभिचारित्वस्य व्याप्तिरित्यतः॥ तच्चनययोगिव अपितुपारिभाषिकं तच्चयायंतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना
 धिकरणवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताकचोभयाभावविशिष्टाभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजा
 तीयस्यादिनादरितिमेवेत्यत आह। प्रतियोग्यवृत्तित्वेति। नप्रतियोगितावच्छेदक इतिमानाभावादि
 तिशेषः। तथाचमानाभावाध्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्राप्तिश्चाव्यधिकरणधर्मा
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादामकेवलान्वयिसाध्यके हेतु उपदर्शितिलक्षणागमनासंभवेनत
 त्तादृशलक्षणाव्याप्तिर्दुष्परिहरेवात। ननुप्रमाणाभावाध्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताका
 भावानांगीक्रियेत इत्यतममुद्वे। घटत्वेनपटोनास्तीतिप्रत्यक्षसंभवेनप्रसुक्षसंभवतत्रप्रमाणा
 ह्यादिसुत आह। तद्विरुद्धेति। प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताज्ञानस्यसुर्थः। अभावधीति

अभावलोके प्रत्यक्षेत्यर्थः । तथाच प्रतियोगितावेदकविशिष्टप्रतियोगिनो प्रसिद्धाप्रमाणसंभ
वेन व्यभिचारण्यधर्मविच्छिन्नप्रत्यक्षानुस्यूततत्प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् । ननु अभावलोके
प्रत्यक्षप्रतिप्रतियोगितावेदकविशिष्टप्रतियोगिकज्ञानं न हेतुः । अपितु प्रतियोगितावेदकप्रतियोग्य
भयविषयकज्ञानमार्जितहेतुः । तथाच न व्यभिचारण्यधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे प्रत्यक्षानुप
पत्तिः । तत्र घटपटादिविनिर्मुक्तत्वेन स्पष्टतादृशसंभवादित्यत्र आह । अन्यथाति । तथाविधो भय
विषयकज्ञानस्य तत्र हेतुत्वेत्यर्थः । निर्विकल्पकादपीति । घटलपटाभयविषयकनिर्विकल्पदपीत्यर्थः ।
नन्वेवं सति बभंगविशिश्टं नास्तीत्याकारकस्य शरीयत्वावाच्छिन्नस्पष्टगानिष्टप्रतियोगिताकाभा
वविषयकप्रत्यक्षस्यास्यतिरिक्त आह । गविशिश्टं नास्तीत्यादि । शरीयत्वे गानिष्टगानिष्ट
प्रतियोगितावेदकप्रत्यक्षोपसिद्धिरित्यर्थः । अतो न सिद्धसिद्धिर्वाधात् प्रसंगः । ननु तथापि श
श्टं नास्तीति प्रतीतिबलादेव व्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धिरित्यत्र आह । श
श्टं नास्तीति चेति । शशश्टं नास्तीति प्रत्यक्षस्येत्यर्थः । शशश्टं गाभाव इति । विषय इति शेषः । तथाच
तादृशप्रत्यक्षस्य शशश्टं गावाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वेन बोधपत्तीनव्यधिकरण

धर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाधकसमाप्तभावः। ननु अभावलौकिकप्रत्यक्षप्रतिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताजननेहेतुः। तथासातद्व्यवहारादिना घटादिज्ञानघटकलनिर्विकल्पकादिनोपघटो नास्तीति प्रत्यक्षपतेः। तेषामपि वस्तुतो घटत्वे विशिष्टविषयकसात् अपितु प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारप्रतियोगिविषयकज्ञानत्वेन तत्र हेतुसंतथा च घटत्वं प्रकारकपटाविशेषकमेव। घटत्वेन पटो नास्तीति स्फाकारकप्रत्यक्षोपपत्तौ बाधकाभावेन व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताभावे प्रत्यक्षप्रमाणमव्याहृतमेवेति चेन्न। यतो व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनभ्युपगमे व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयलौकिकप्रत्यक्षप्रतिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकस्पर्शहेतुचमेव न कल्पते कुतः प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकतथा विपक्षानवलेखघटत्वेन पटो नास्तीति स्फाकारकप्रत्यक्षोपपत्तिरिति तद्व्याप्तिप्रत्यक्षसिद्ध्या व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेऽपि सिद्धम्। यदि च घटत्वेन पटो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षप्राप्तिद्वयपितु प्रमाणमेव। अन्यथा न तस्या विधाभावतः प्रतियोगितावच्छेदकलकल्पने गौरवादित्यादिकं स्वयमहनीयं। प्रकांतरेण व्याप्तिरक्षणासाधक्ये निराकरोति। अथ स्यादित्यासाध्यासमानाधिकरणत्वं साध्यासमाधिकरणवदिति।

(तथाच साध्याधिकरणादिति लाभाभावः) अनधिकरणत्वं अभावत्वं अधिकरणताया निवेदो प्रयोजना
भावात्। विशेषणता विशेषसंबन्धेन तद्वृत्तालाभाय साधिकरणत्वं तथाच साध्याधिकरणादिति लाभा
वत्त्वं व्याप्तिरिति साध्यासमानाधिकरण्येति लक्षणवाक्यार्थः। केवलान्वयिसाध्यके साध्यासमाना
धिकरणाप्रसिध्याऽव्याप्तिः। तत्र सिद्ध्यापरहृति। साध्यासमानाधिकरणेत्यादि। साध्यासमाना
धिकरणत्वं साध्याधिकरणद्वितित्वं। साध्यासमानाधिकरणत्वं लपदार्थविकल्पे तल्लक्षणादूषयति। सा
ध्यासमानाधिकरणत्वं हीति। साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्यानधिकरणमेव। अधिकरणयस्य
तत्तु साध्यानधिकरणद्वितित्वमिति यावत्। साध्याधिकरणानधिकरणत्वं साध्याधिकरणमेव। तदधिक
रणयस्य तत्तु साध्याधिकरणाद्वितित्वमिति यावत्। अयं दूषयति। केवलान्वयिनीति। साध्यानधिक
रणाप्रसिद्धेति शेषः। द्वितीयं दूषयति। यत्किंचित् साध्यानधिकरणानधिकरणाधर्मेत्यादि। महानसी
यवन्त्याद्यधिकरणाद्विपर्वतीयमादावित्यर्थः। अप्रसिद्धेति। साध्यानधिकरणद्वितित्वप्रसिद्ध्या
साध्याधिकरणाद्वितिलाभावाप्रसिद्ध्याचेत्यर्थः। अत्र यथासंख्यं केवलान्वयिनित्यादावन्वयः। तथा
च साध्यानधिकरणद्वितित्वघटितलक्षणे केवलान्वयिसाध्यके व्याप्तिः। साध्याधिकरणद्वितित्वघटि

तनसणेत्तुवादिमान्धमादिनाजाव्यविकसाध्येक-अव्याप्तिरिति तदुभयान्पतत्वाटितलक्षणमशुद्धमि-
तिभावः। इदमुपलक्षणं। साध्याधिकरणवृत्तिरुपलक्षणं। इदमुपलक्षणं। साध्याधिकरणवृत्तिरुपलक्षणं। इदमुपलक्षणं।
पृथक्। नापिस्वेत्यादिना। अत्रस्वपदहेतुतावच्छेदकविधिर्नहेतुपरः। तेष्वन्यतरधर्माविच्छिन्नसमा-
नाधिकरणस्येताभावाप्रतियोगिपक्षमविच्छिन्नतद्विच्छिन्नसामानाधिकरण्येतेद्वमविच्छिन्नानिष्टा-
व्याप्तिरितिलक्षणानप्यर्थावबोधः। पर्वतीयवद्विच्छिन्नपर्वतीयवद्विच्छिन्नमहानसीयधर्मस्यधर्मत्वा-
वच्छिन्नमहानसीयधर्मस्यतथाचिवदिमान्धमादित्यादावव्याप्तिरितिभावः। ननुयद्वमविच्छिन्ना-
धिकरणवृत्तिरुपलक्षणं। अतएताभानप्रतियोगितानवच्छेदकस्यसाध्यातावच्छेदकतदवच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
व्याप्तिरित्याह। अत्रचनोपदार्थितिस्यते। अत्रव्यतिरेकीति। अत्रव्यतिरेकीति। अत्रव्यतिरेकीति। अत्रव्यतिरेकीति।
धर्मसामानाधिकरण्यास्येताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यसाध्यातावच्छेदकतदवच्छिन्नसामानाधिकरण्य-
प्यवृत्तिसाध्यवसद्वेतावव्याप्तिमाह। इदमसाध्यादिस्याद। अत्राप्यवृत्तीति। संयोगादीत्यर्थः। प्रतियो-
गिविरुद्धमिति। प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरिति। अत्राप्यवृत्तमिति। अत्रवच्छिन्नवृत्तिकाप्यस्यपि

त्वर्थः। अभावविशेषणं। हेतुसामानाधिकरणाभावविशेषणं। तथाचसंयोगीद्रव्यत्वादित्येदोसंयोगाभावस्यप्र
 तियोग्यधिकरणस्यैववृत्तितया अवाच्छिन्नवृत्तिकृतमचलक्षणाघटकत्वेननान्व्याप्तिरितिभावः। नैकांतिकला
 भावप्रसंगात्। व्यभिचारित्वाभावप्रसंगात्। अन्व्याप्यसंप्रसंगादित्येव। उपदक्षितिरित्यासंयोगाभाव
 स्पलक्षणाघटतयासंयोगीसत्त्वादवतिव्याप्तिरितिभावः। नन्वधिकरणभेदेनअभावभेदादिभेदेगुणादौ
 द्रव्यवृत्तिगुणोसंयोगाभावभिन्नपक्षसंयोगाभावः। तथाचसंयोगीसत्त्वादित्येदोनातिव्याप्तिः। अत्रगुणव
 तिसंयोगाभानस्यापिप्रतियोग्यधिकरणवृत्तितयालक्षणाघटकत्वमितिह्यत आह। नहीयदि। प्रतियोगिवि
 रोधिप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः। अपरः। द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावभिन्नः। अभावभेदाभावोदिति। प्रमाणाभावा
 दिति। शेषः। नचव्याप्यवृत्तिसाव्याप्यवृत्तिसादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्तयोर्भेदआवश्यक इतिवाच्यं। य
 तःसंयोगाभावेदिरवच्छिन्नवृत्तिकृत्वावाच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वनिरूपयितुं धर्मद्वयनंगीक्रियतेयेनतदव्यासत
 त्तत्रभेदोऽभ्युपेयः। अपितुगुणादौवृत्तिसंयोगाभावाच्चप्रतियोगितरूपव्याप्यव्यप्यवृत्तिसंद्रव्यव्यप्यभाव
 प्रतियोगितरूपव्याप्यवृत्तिसंयतत्राप्युपेयते। तदुभयचनविरुद्धगुणाद्याधिकरणस्येदोतयोःसत्तात्पर
 यादिकमन्यतस्वयमस्यं। असंताभानघटितलक्षणदूषयित्वा अन्योन्याभावघटितलक्षणाभपिदूषय

यति। नापिसाध्यवेदित्यादि। साधनवन्नष्टान्वयान्वाप्राप्तिरिति साध्यवान्वयस्य साधनस्य तत्त्वमित्यर्थः। तदन्योन्याभावस्यापि। संयोगवदन्योन्याभावस्यापि। तत्रापि संयोगवति। तथाच कपिसंयोगी प्रज्ञेक्षर्यादित्यादाव्याप्तिरिति भावः। एवं। कपिसंयोगवति कपिसंयोगवद्देहस्वीकारे भेदसहितो भेदाभावः। एकत्र प्रसज्यते तिरिषः। संयोगवद्देहवतिसंयोगवद्देहाभाविरूपसंयोगस्य विधयान्निरादिति भावः। ननु शिखी विनष्ट इत्यत्र शिखी ध्वंसप्रतीयेत विषयः। तथा अरेक्षः कपिसंयोगी मूलेनेति प्रतीतिरपि संयोगास्यंतो भाव एव विषयो स्मृतश्चात्रान्योन्याभावात् स्याद्वदिति प्रमाणप्राप्त इति चेन्न। यतो बाधकप्रतीतिस्तत्त्व एव प्रतीतिरिषणाभावो विषयः स विरोधो विधिनिषेधो विरोधमप्यसंक्रामतः सति विरोधे बाध इति न्यायात् तत्तथाच। शिखी नष्टा पुरुषो नष्ट इति बाधकप्रतीतिस्तत्त्वा। शिखी विनष्ट इत्यादेः अस्तु शिखी ध्वंस एव प्रतीतिविषयः। अरेक्षः कपिसंयोगी मूलेनेति प्रतीतिस्तत्त्व विरोधणास्यंतो भावविषयकस्तत्त्वमनेयुक्तिर्न पर्याप्तः। बाधकाभावप्रतीत्यसत्त्वादिति कपिसंयोगवद्देह एव तद्विषयको वाच्यः। अत एव न प्रपदाय। घाततया दश वाक्यात् पद्मनिधिन्नेयेन संबन्धेन यद्गमविधिन्नेयो बोध्यते तत्र पदघटिततादृशं वाक्यात् तद्गमविधिन्नेतद्गमविधिन्नाभावो बोध्यते इत्यर्थिकाप्रतियोग्यभावात् न यवो धौ तुल्ययोगक्षेमाविति व्युत्पत्तिरपि संगच्छते इति अ

न्यथानिधिपदासमन्विता दत्ताक्तपिसंयोगि वृक्ष इति वा न्यवृक्षे तादात्म्यसंबन्धेन कपिसंयोगवत् प्रकारक
बोधः । मूले वृक्षः कपिसंयोगी भवेति वा क्पाक्तपिसंयोगाभावप्रकारकबोध इति साव्युक्तिरिति विरुध्यते इति ।
तथा च तादात्म्यप्रतीतिरपिसंयोगवदन्योन्याभावविषयकस्य विषयकस्य अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिसं
भावप्रकारमिस्याददीधितो बहुतरमनुसंधेयः । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तिसंनिधुपगमेपि दोष
माह । साधनमन्विष्टे आदि । व्याप्यव्यापकाभावो व्याप्यस्य व्यापकेनिरूपकतासंबन्धेन भावः नि
रूपकतासंबन्धेन साध्यमन्विष्टव्याप्येति त्रियावत् । तदनिरूपणात् । उक्तप्रकारातिरिक्तरूपेणानिरूपणा
संभवात् । तथाच प्रकृतव्याप्तिरुक्त्या स्पष्टतया व्याप्तिरुक्त्या नान्ताश्रय इति भावः । ननु व्याप्यस्य न
वृत्त्यर्थः । अपितु सामानाधिकरण्येन तथाच । नन्वाश्रय इत्यतो दोषांतरमाह । साध्यसाधनयोरि
ति । भावप्रधानो निवेष्टिः । द्वैतः । तथाच साध्यस्य साधनस्योरित्यर्थः । व्याप्तिरनिरूप्यतात् । व्या
प्तिरुक्त्या साव्युक्तिरिति । व्याप्तिरनिरूपकस्य साध्या लव्याप्याश्रयस्य साधनस्यमिति भावः । ननु यत्सामाना
धिकरणा न्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्तत्सामानाधिकरण्येन निष्ठाव्याप्तिरिति । साधनसाध्य
चेऽनिवेष्ट्ययद्वितमेवलक्षणावाच्यमतो नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह । वहिमादित्यादि । तथा

चवद्मानधर्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । ननु साध्यसमानाधिकरणान्योन्योभावप्रतियोगिताव
 छेदकप्रतियोगिकतानवच्छेदकं यत्साध्यतावत्सदकं तदवाच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव लक्षणा
 परिष्कारणीयम् । अत्र च वद्मानधर्मादित्यादौ नाव्याप्तिः । धर्मवान् वद्मान्नेता प्रतीत्यविहितस्य
 तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यत आह । विशेषाभावकुर्यादित्यादि । विशेषाभावकुर्यादेव
 नतद्वाह्यत्वावच्छिन्नवद्भेदकुर्यादेव अभवव्यावहारोपपत्तौ न वद्मान्नेत्यादिप्रतीत्युपपत्तौ सा
 मान्याभाववद्विरुपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितोभावतथाच विशेषवद्भेदस्यैव साध्यमन्य
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकले वद्विरुपधर्माधिकरणवृत्तिनृत्तिततद्विभेदप्रतियो
 गितावच्छेदकतमा उपदाश्रितिरिति स्थले लक्षणे वद्मानधर्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । लक्षणं
 तद्वृत्तयति । नापि साधनसमानाधिकरणयावधर्म्यादि अत्र साधनसमानाधिकरणायावतो
 धर्मासौर्ध्वान्तरूपितवेद्यधिकरणप्रानधिकरणस्य मन्त्रास्यन्तस्मानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति
 लक्षणवाक्यार्थः । वद्मानधर्मादित्यादौ तथाविधयावधर्मितापातिपर्वतसमाहानसत्यादि

त्रैलोक्यधिकरणानाधिकरणस्य स्ववत्त्वात् सोऽस्य चालुक्षणसमन्वयः । धर्मवान्वत्त्वात् सोऽस्योदोतथाविधयानुधर्मा
 तः पान्तिपत्तिरिति मन्त्रमन्त्रादिसुयोगोक्तकवेद्यधिकरणस्य स्वधर्मस्यो नोतिव्याप्तिः । नन्वत्रैवेत्य
 धिकरणयंतदनधिकरणवृत्तित्तथाचवहिमाधर्मादित्योदोतक्षणाव्याप्तिः । तथाविधयावद्धर्माणां प
 र्वतस्य चरुत्वादीनां प्रेक्षाधिकरणप्रसिद्धिः । नन्वप्रत्येकतथाविधयावद्धर्माणां यदधिकरणं तत्तद्विभ
 वृत्तिसमिप्युस्यविवक्षणोदोष इति वाच्यं । तथा सति द्रव्येष्टथिवीत्वादित्यादौ अव्याप्तेः । तथाविधया
 वद्धमिति पान्तिधत्तपट्याधनधिकरणकुप्यादिक वृत्तित्वात् । द्रव्यस्येति तथासं विधयावधमानि नच
 मात्र धिकरणवृत्तित्तं विवक्षणीयं मिति वाच्यं । प्रवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । घटीयरूपेष्टथिवीत्त्वसामाना
 नाधिकरणपट्याधनधिकरणमात्रवृत्तित्तं पटीयस्त्रेष्टथिवीत्त्वसामानाधिकरणमात्रवृत्तित्तमस्तीति सर्वत्र तथा
 विधयद्धर्मानि धिकरणमात्रवृत्तित्तमस्तीति । इति चेन्न । अथ तथाविधयावद्धर्मानि धिकरणमात्रवृत्तित्तानव
 छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवाच्छेदकं साध्यसामानाधिकरण्यं । व्याप्तिः । अथ छेदकस्य मात्रा नतिरिति वृत्तित्तं
 धर्मस्योदोतथाविधस्य स्वरूपसंबंधेनैतत्प्रावच्छेदकत्वेमानाभावेन धर्मवान्वत्त्वात् सोऽस्योदोतव्याप्तिः । तच्च तद
 ६ भावैव वृत्तित्तं । तथाच स्वरूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । तथाविधपट्याधनधिकरणमात्रवृत्तित्वा

तथाचतथाविधयावधयावद्धर्मवैष्यधिकारण्यंतथाविधयावद्धर्माभाववद्वृत्तिसंतथाविधयावद्धर्मानधिक
रणावृत्तित्वंवाउभयथापिवाहमाधूमादित्यादावव्याप्तिः। तथाविधयावदंतःपातिनोवन्त्योदःसमवायसंबधेना
भावयतिसमवायेनतद्धतोऽन्याभावयतिमहानसादौवहेद्वृत्तित्वेननिरुक्तवैष्यधिकारण्यस्यतत्रसत्यादितिभा
वः। आचर्यलक्षणमात्रांस्वते। अथेति। अनौपाधिकरूपेणाध्याभाववत्संबधः सामानाधिकारण्येतेथाचउ
पाध्यभाविविशिष्टसाध्यसामानाधिकारण्यव्याप्तिरितिवाक्यार्थः। वहिमान्धूमादित्यादौउपाध्यमत्वेनलक्ष
णसमन्वयः। धूमवान्वेहस्त्यादौ। आर्द्रधनाधिरूपोपाधिसत्त्वात्तित्वव्याप्तिः। उपाधित्वनिर्वचनंविनातद्वृत्त
लक्षणसंभवात्तन्निर्वक्ति। उपाधिश्चेत्यादि। ननुव्यापकत्वंव्याप्तिनिरूपकत्वंपततप्रष्टव्याप्तिरुपपि। अनौपा
धिकत्वांतरविशिष्टसामानाधिकारण्यरूपं। एवंतत्रविष्टव्याप्तिरुपपि। एतवस्थप्रसंगइत्यत्रतत्त्वानिर्वक्ति।
व्यापकत्वंतिस्यादि। तथाचसाध्याधिकारणवत्सुभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेमतिसाधनाधिकारणवृत्तिभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेयत्तदवच्छिन्नंप्रतियोगिताकाभावत्वेमतिसाध्यसामानाधिकारण्यव्याप्तिरिति
क्षणापर्यवसन्तं। अत्राभावयारेकसंबधानाच्छिन्नसंबधवक्षणीयमिति नभिन्नसंबधमादायानुपपत्तिरिति
भावः। नन्वत्रअयमेतद्व्यक्तिवृत्तिभावद्धर्मवन्निप्रमेयत्वादित्यत्रानिव्याप्तिः। तत्रसाध्यसामानाधिक

रणायावधप्रतिष्ठासाध्यतयाभिरुक्तोपाधेरभावात् साध्यं च नोपाधितक्षणे साध्यप्रतिष्ठस्य निवेष्टादित्य
 न आह । व्यभिचारे चेत्यादि । तथा च तथाविधप्रवादस्य निर्यक्तिक्तयः उपाधितक्षणे साध्यप्रतिष्ठस्य निवेष्टासा
 ध्यस्योपाधित्वाधकाभावेन तस्यैवं ततोपाधितया अतिव्यतिः । रभाव इति भावः । न न्यत्र प्रतियोगिसंज्ञा तदभा
 वव्याप्यत्वरूपं विरोधित्वं अत्र व्याप्तिरपि अतोपाधिकत्वांतरविशिष्टसामानाधिकरण्यात्पुनवस्थादुवरे
 नेत्यत आह । प्रतियोगित्वमित्यादि । सहानवस्थाननियमलक्षणतदभावव्याप्यत्वरूपं विरोधित्वं प्रतियोगि
 त्वं नैव न्ययः । गोलाश्च लयोरपि तत्राभावात् गोलाश्च लयोः परस्परं प्रतियोगित्वरूपेणोच्येति प्रत्यक्षप्र
 तियोगित्वोपतिरिति भावः । १४ लाभाच्च । गोलाश्चोत्तरस्पर्शतदन्तरप्रतियोगित्वाभावादिति यावत् । तथाच
 तदभावव्याप्यस्य तत्प्रतियोगित्वं १५ दूषणांतरमाह । अन्योन्याभावेत्यादि । असत्यानिरुक्ते प्रतियोगित्वस्या
 सत्यात् । तदवतिष्ठत्तले घटान्योन्याभावस्य विद्यमानत्वादिति शेषः । तथा चान्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्या
 प्तिमिति भावः । न च तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताय तदभावभावस्य तत्संबंधावच्छिन्नव्याप्यत्वे तत्संब
 धावच्छिन्नतदभावप्रतियोगित्वमिति प्रतियोगितावच्छेदसंबंधनियोजितप्रतियोगित्वलक्षणादुपपत्त्या नानु
 पपत्तिरिति वाच्यं । संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदसत्याभावप्रतियोगिन्यासिताया प्रव्याप्तिः । संयो

गसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसताभावाप्रसिद्धे। प्रतियोग्यनुपयोगित्वाभावात्। प्रतियोगिनी-अनुयोगि
तायस्पर्शनिबहुवीहसमासात्। प्रतियोगित्वमर्थः। प्रतियोग्यभावयोः स्वरूपसंबंधरहितोपपत्तिः। अभाववि
रुद्धमचेति। तदभावसंबन्धितदभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। अत्रवाक्यतोऽनास्थायापत्तस्योलुक्षणास्यान्यो
न्याभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। अन्योन्याभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेनप्रतियोगिनितदभावस्यैवात्र
संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतिताकसताभावप्रतियोगिन्यासताया-अव्याप्तिश्च। तस्यैवत्वान्वयितयात
दभावाप्रसिद्धे। एवंतदभावभावसमित्युक्ततदभावप्रतियोगिताभाववत्त्वमित्यर्थः। तथाचेतप्रविष्टप्र
तियोगित्वमशितादिसतदाअननुष्ठापितसंबंधविशेषपुनः। एवंचाजस्यैकस्या-स्वरूपसंबंधविशेष
पुनःप्रतियोगित्वमस्तुकिंउपदर्शितरीत्यातन्निर्वचनेनेतिआचार्यनिर्मुक्तलक्षणदूषयति। यत्किंचिदि
त्यादि। तथाविधद्वयलोदस्तत्रसत्तासिद्ध्यासिद्धिभ्यांनियमनद्वयमशक्यः। प्रकृतलक्षणेअभावप्रति
योगित्वेननिवेशयितुमशक्यः। प्रकृतसाध्यव्यप्यत्वेसतिप्रकृतसाधनाव्यापकस्यप्रसिद्धत्वेहेतौ
तदभावासावादप्रसिद्धत्वेवालीकाभावात्। नभ्युपगमेनतदप्रसिद्ध्याप्रकृतलक्षणेऽसंभवापत्तेरि
तिभावः। संकते। यावदित्यादिनिषिध्यतेप्रकृतलक्षणेऽभावप्रतियोगित्वेननिवेशयतेअत्राभावस्य

प्रापितो दूषणमाह तच्चेति। साध्याभाववद्वृत्तिसंख्याभ्यां चारित्यमित्यर्थः। दूषितमिति। केवलान्वयि
न्यव्याप्तिरिति शेषः। नचैवं सति गुणतरोपदर्शितमेवानोपाधिकस्य प्रसूयित्वाच्यं। तथापि केवलान्वयिन्यव्या
प्तेः। यदभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वादिकं तत्स्य तत्राप्रसिद्धेति भावः। लीतेति कोटिकृतक्षणमात्रयव्यभिचे
ने धातिः। नापीति। कस्मिन्ति विज्ञे। षण्णत्तीया। तस्याचकार्त्स्न्यविशिष्टेनेत्यर्थः। कार्त्स्न्यथावत्सं। संबंधः सा
मानाधिकरण्यं। तथाच यावत्तसहसामानाधिकरण्यव्याप्तिरिति पर्यवसितोर्थः। अत्रयवित्तं साधने वा
साध्ये वा साधनाश्रये वा साधनसमानाधिकरण्ये वा विशेषणमित्यत्राद्ये यावत्तसाधने न सहसाध्य
सामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थे दूषणमाह। एकेत्यादि। एकव्यक्ति केहेतौ तदभावात्तदनेकत्वरूपयवित्तं भा
वात्तथाच एकव्यक्ति केहेतौ यावत्तसाधने न सामानाधिकरण्यव्याप्ति
रित्यर्थे दूषणमाह। अतएवेति। एकव्यक्तिसाध्ये के सकलसाध्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिरेवेत्यर्थः। कस्मिन्ति या
वत्तः संबंधः सामानाधिकरण्यं। विषमव्याप्तिः इति। वहिमान् रूपादित्यर्थः। तदभावात्। कुत्रापि धूम
सकलं वहिमानधिकरण्यमाभावात्। तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं। समव्याप्तेः पिसंख्या
वान् परिमाणं दित्यादौ कुत्रापि परिमाणे सकलसंख्या सामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थेति शेषः।

इदं प्रपल्लसमा । समव्यमशोपि संख्यावन्परमममादित्योदौकुत्रापि परमिच्छेत्सिद्धयर्थपरिष्कारदूषणमाह ।
 न चेत्यादि । आश्रितत्वं दत्तित्वं संबंधः सामानाधिकरण्यं । आश्रितत्वाभावात् । दत्तित्वाभावात् । तथाच बहि
 मान्धसादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । चतुर्थे अध्याहारादिना साधनसमानाधिकरणयावद्भ्रमसमानाधि
 कृतासाध्यसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरर्थः । परिष्कारे दूषणमाह । नापि सादिना । यावत्तद्वैति । साधनसमा
 नाधिकरणयावद्भ्रमस्यार्थः । यावत्तद्वैति । अधिकरणधिकरणत्वं । साधनसमानाधिकरणयावत्तद्वैति । अधिकरण
 दत्तित्वं । टीकाकारेण लक्षणाभावात्कल्पनिषेधेति । नापीति । संबंधसमानाधिकरण्यं तथाच स्वाभाविकं
 तथाच साध्यसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोर्थः । अत्र स्वाभाविकपदार्थेन निरूप्य दूषयति ।
 स्वभावजन्यचेत्यादिना । स्वभावजन्यचेहेतुस्वरूपजन्यचेतदाश्रितत्वादौ हेतुस्वरूपदत्तित्वादिस्वभाववि
 कल्पेति शेषः । आदिपदार्थासंदेहोत्पत्तिरिति भावः । अत्राप्याप्यतिव्याप्तिरिति । अव्याप्तिसहितानिव्याप्ति
 रिति मध्यमपदलोपिसमासात् । इदं पृथिवीत्यादिसुदविश्वसि । इदं सत्तादिसुवतिव्याप्तेर्ज्ञेयार्थः । अत्र
 यथासंख्यदूषणद्वयमनर्गतव्यं । लक्षणांतरदूषयति । नापीति । अपि नाभावइति । विनासाध्यं न विनासा
 ध्याभाववतिभावो दत्तित्वस्य तद्विन्नस्यार्थः । योष्यइति शेषः । तथाच साध्याववद्वैतिभिन्नत्वं व्याप्यसमि

तिपर्यवसितोर्थः। असंताप्यो न्याभावभेदेनच भेदान्तपूर्वेति साध्याभाववद्वित्यभियुक्तेनेपोमरुत्तयं। के
नलान्वयिसाध्यके। अभावात्। साध्याभावस्याभावस्यैव। साध्येअभावप्रतियोगित्वा स्याभावादितियाव
दतो नसिद्धसिद्धिर्वापत्तिः। तथाचइदंवाच्यं ज्ञेयत्वादिसुदो साध्याभाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरितिभावः। लक्ष
णांतरमाशंकते। अथेति। संबंधमात्रं। साध्यसमानाधिकरण्यं। मात्रपदेनात्रव्यभिचारसंबन्धवच्छेदः।
मनुइव्यसत्यादिसुदो सतायांइव्यस्यव्याप्यत्वापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह। व्यभिचारसंबन्धस्यापीति। सता
दिनिष्ठइव्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्यापीत्यर्थः। केनचिसहव्याप्तिस्तत्। किंचिद्रूपावाच्छिन्नइव्यस्तनिरु
पितव्याप्तिस्तथाचसतायांअपिज्ञातिस्त्वाच्छिन्नइव्यनिष्ठव्यापकज्ञानिरूपितव्याप्यसत्त्वेनसतायां
इव्यस्यव्याप्यत्वंनिष्ठमेवेतिभावः। धूमादिव्याप्तिस्थितिः। वह्निसावाच्छिन्नादिनिरूपितधूमस्तनच्छिन्नादिनि
ष्ठव्याप्तिस्थित्यर्थः। विशिष्येवेति। धूमस्तवाच्छिन्ननिरूपितसामानाधिकरण्यं। धूमस्तवाच्छिन्ननिष्ठव
ह्निसावाच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरित्येवंयोरस्यैवेत्यर्थः। एवकारिणततद्रूपानिच्छिन्नसामानाधिकरण्यद्वय
सामान्यलक्षणमेवेच्छेदः। अन्यथासतायांइव्यस्यत्वाच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यव्याप्तिरुत्पत्तिरि
तिभावः। इदंवाप्तिनक्षणावाअनुमितिजनकतानच्छेदकत्वाव्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं। तच्चाद्येष्टं

माह। लिंगेत्यादि। लिंगपरामर्शविषयव्याप्तिपदप्रयोगप्रस्तावो लिंगविशेषकव्याप्तिप्रयोगज्ञानविषयी
 हेतुनिर्ज्ञासितव्याप्तिस्वरूपनिरूपणीयलक्षणाभिधानस्य व्याप्तिरक्षणभिधानस्य अर्थान्तिस्तान् निराका
 क्षित्तुं प्रियमसौ। तथा चानाकाक्षिताभिधाने नियहस्यजापतिरिति भावः। द्वितीये दूषणमाह। नचे
 त्ति। नन्वेत्यर्थः। संबंधमात्रमात्राधिकरण्यमात्रं। तथा। नुमितिजनकतान्छेदकतद्वेधादिनि। व्यभिचार
 ज्ञानदशायां साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानादित्यर्थः। तथा च केवलसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानु
 मितिहेतुत्वे व्यभिचारज्ञानदशायां साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानादनुमिष्यपतिरिति भावः। नच व्यभि
 चारिज्ञानाभावोपपन्नमिति वाच्यं। तथा सत्यपि व्यभिचारव्याप्यवैजाज्ञानादिकोषक्षेसाध्यसामाना
 धिकरण्यज्ञानमात्रादनुम्यापत्तेः। नच तदभावोपपत्तिरहेतुरिति वाच्यं। तथा सति गौरवापत्तेः। लाघवात्ता
 ध्याव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव तजहेतुत्वौचित्यादि। लादिबन्धुतरमन्यजोत्वं
 तृतीये दूषणमाह। नोपीत्यादि। व्याप्तिपदप्रयत्ननिमित्ततादत्तमनव्याप्तिपदाप्रयोगात्। व्याप्तिपदप्रयो
 गविषयत्वाभावात्। तथा च व्याप्तिपदप्रयोगविषयवृत्तितया तस्य नव्याप्तिपदप्रयत्नमिति तत्तुमि
 त्यर्थमिति भावः। केषाचिन्मतमाह। केवलान्वयिनेति। केवलान्वयिसाध्यकहेतुहेतुस्यर्थः। केवलान्वयि

न्ययिसंबंधः केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यं अत्रापि स्थित्युत्पत्त्यनुसंगः व्यतिरेकिणीव्यतिरेकि साध्य
कहेतोऽप्युपदर्शितो व्याप्त्या अनुमिति विशेषजनकत्वं अनुमिति विशेषनिष्ठकार्यता निरूपितकार्यताया
विषयितादिसंबंधेनावच्छेदकत्वं केवलान्वयिसाध्यकार्यामिति प्रति केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्य
रूपव्याप्तिविशिष्टव्याप्तिहेतुमताज्ञानकारणव्यतिरेकसाध्यकानुमितिप्रतिपाद्यवदप्यवतिष्ठत्वरूपव्या
प्तिविशिष्टहेतुमताज्ञानकारणव्याप्तिभावः । नन्वेवं सति अनुमितिसूक्ष्मकार्यतावच्छेदकमित्यत आ
ह । अनुमितिमात्रमिति । अत्र मात्रपदकस्त्वार्थकं तथा चानुमितिसावाच्छेदने । पक्षधर्मतेव प्रयो
जिकापक्षवति पक्षवतेव विषयतासंबंधेन ज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकम् । अनुमितिसावाच्छेदने प्रतिप
क्षवति साविषयकज्ञानत्वेनैव हेतुसमिति यावत् । अत्र वतिताया निवेदो प्रयोजनाभावात् । अनुमि
तिसावाच्छेदने प्रतिपक्षज्ञानत्वेनैव हेतुसमिति निष्कर्षविधिः । पक्षलं चानुमिति विशेषत्वं । अ
संगे निव्याप्तिविशिष्टहेतुमताज्ञानाभावदशायापर्वतादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । विशेषसा
म्यत्वादि । तथा अपर्वतादिज्ञानेन अनुमितिरूपफले जननीय केवलान्वयिसाध्यसामानाधि
कत्वेनैव व्याप्तिविशिष्टहेतुमताज्ञानसाध्यवदप्यवतिष्ठत्वरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुमताज्ञानधारण्यतरस्य सह

काशियानोकापतिरितिभावः॥तथाह्यत्॥सकलवहिमाद्भ्रज्यन्त॥तथाचवहिमान्धूमादित्योदौ
चव्यप्तिदुरुद्धरेवसकलवहिम्यावच्छिन्नप्रतियोगितावजेदवेतिपर्वतःदौधूमस्पष्ट